

МІСЦЕ ПРАВОВИХ НОРМ, ЩО РЕГУЛЮЮТЬ ВИПУСК ТА ОБІГ ЦІННИХ ПАПЕРІВ, У СИСТЕМІ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА

Цивільне право являє собою цілісну систему з складною, але узгодженою внутрішньою структурою. Цінні папери є правовим інструментом, за допомогою якого в одному об'єкті поєднується декілька різновидів цивільних прав. Речове право на цінний папір обумовлює відповідне (найчастіше зобов'язальне) право, що складає його зміст. Здійснити це право згідно з чинним законодавством може тільки особа, яка на законних підставах володіє цінним папером і подасть його емітенту (боржникові) для виконання.

Викладені положення стосуються тільки документарних цінних паперів. У цивільному обороті вони прирівнюються до речей, тому на них поширюються правові норми, що складають речове право. При здійсненні прав по цінних паперах застосовуються норми зобов'язального права, тому що, як зазначалось, більшість цінних паперів містять у собі зобов'язання емітента щодо держателя документа. Ця особливість правового регулювання цінних паперів обумовлює необхідність визначення місця правових норм, що регламентують їх випуск та обіг, в системі цивільного права. "Визначення місця відповідної правової спільності в системі права дозволяє забезпечити праву внутрішню узгодженість, юридичну єдність і відповідність економічному базису суспільства" [1, с. 9].

Як системне явище право характеризується певною ієрархічною структурою — одним із найвиразніших показників високого ступеня його інституціональності. Ця складна структура відбиває перш за все особливості права як нормативного утворення, його спеціально-юридичний зміст. Як зазначається у літературі, право як цілісне нормативне утворення характеризується внутрішнім розмежуванням і диференціацією на відносно автономні і в той же час пов'язані між собою частини — нормативні приписи, інститути, галузі, які, у свою чергу, утворюють асоціації, групи, об'єднання і, крім того, можуть виявлятися у вторинних структурах [2, с. 240].

Первинним підрозділом будь-якої правової системи є одиничний нормативний юридичний припис (або норма права). Особливість структури права полягає в тому, що всі елементи, які її утворюють (за винятком одиничного нормативного припису — первинної клітинки правової системи), охоплюються поняттям "правова спільність". Правовою спільністю загальна теорія права визначає

будь-яке об'єднання правових норм, яке хоча й не має повного набору структурних ознак, але характеризується певною мірою відокремленості в самому змісті права і має певні риси юридичної своєрідності [3, с. 36].

Норми права, що регулюють суспільні відносини, пов'язані з випуском та обігом цінних паперів, мають характерні структурні ознаки, вирішені в самому змісті права (що знаходить відбиття в законодавстві про цінні папери, яке, як відомо, співвідноситься з правом як форма і зміст), їм властива певна юридична своєрідність. Юридична своєрідність сукупності правових норм, за допомогою яких здійснюється правове регулювання суспільних відносин у сфері випуску та обігу цінних паперів, полягає в спільному використанні юридичних приписів як речового, так і зобов'язального права.

Реальним показником існування правової спільності у загальній теорії права вважається нормативне узагальнення. Кожний нормативний припис (особливо сформульований за допомогою абстрактного способу викладення) містить у собі відповідний узагальнюючий момент. Для правової спільності притаманною є також органічна єдність нормативних узагальнень. Ця єдність може бути двох видів: а) правова спільність містить загальні норми — норми-принципи, норми-завдання, норми-визначення тощо; б) нормативні узагальнення знаходять відбиття у відповідній спільності у вигляді єдиної термінології, загальних визначень, однакових прийомів правового регулювання тощо [3, с. 36, 37].

Нормативні узагальнення в нормах, за допомогою яких здійснюється правове регулювання цінних паперів, виражаються в наступному. По-перше, розглядувана правова спільність формально відокремлена і виражена єдиним законодавством про цінні папери. Вона містить у собі загальні та спеціальні норми, що складають предмет правового регулювання — відносини у сфері випуску та обігу цінних паперів. Так, Закон України "Про цінні папери та фондову біржу" [6, ст. 508] містить визначення цінних паперів взагалі та окремих їх видів, визначає способи передачі цих документів, порядок їх випуску та обігу та ін. Крім цього, про новий, більш високий рівень нормативного узагальнення в нормах, регулюючих випуск та обіг цінних паперів, свідчить поява в проекті нового Цивільного кодексу України глави 13, яка містить загальні положення про цінні папери та норми, що регламентують окремі їх види.

По-друге, нормативні узагальнення, про які йдеться, виражені єдиною, притаманною тільки цінним паперам термінологією. Ось, наприклад, терміни, що використовуються тільки у сфері правового регулювання випуску та обігу цінних паперів: "емісія", "емі-

тент”, “індосамент”, “індосація”, “коносамент”, “дивіденд” тощо. Деякі терміни використовуються у сфері регулювання й інших цивільно-правових відносин, але для регулювання випуску та обігу цінних паперів набувають особливого значення. Це, приміром, такі поняття, як “форма та реквізити”, “екземпляр та бланк, оригінал та копія документа”, “оборот”, “випуск в оборот або обіг” тощо.

Первинною правовою спільністю, що складається із взаємопов’язаних окремих нормативних приписів, є правовий інститут. Інститут права — це відносно невелика, стійка група правових норм, що регулюють відповідний різновид суспільних відносин [17, с. 351]. Не викликає сумніву, що відносини у сфері випуску та обігу цінних паперів складають окремий різновид правовідносин. Це обумовлено перш за все особливостями їх правової природи, які полягають у тому, що цінні папери належать до матеріальних об’єктів цивільних прав поруч з грошима та речами, але істотно відрізняються від них.

Відмінність цінних паперів від грошей полягає в наступному. Маючи спільну (документарну й бездокументарну, готівкову й безготівкову) форму, цінні папери та гроші мають різний зміст. Змістом цінних паперів є відповідне (речове, зобов’язальне або корпоративне) право, в ньому виражене. Зміст же грошей суто економічний і полягає у виконанні ними властивих їм функцій — обігу, забезпечення платежів, накопичення тощо. Емітентом цінних паперів, які є суто приватно-правовим інструментом, можуть бути практично всі суб’єкти цивільного права в межах, визначених законом. Емітентом грошей, які є як приватно-, так і публічно-правовим інструментом, може бути тільки держава в особі відповідних державних органів. Виконання обов’язку емітента, що складає зміст цінного паперу, призводить до припинення існування (погашення) як самого документа, так і права, в ньому вираженого. Винятком із цього правила можуть бути деякі цінні папери, наприклад акції. Використання грошей за їх прямим господарським призначенням не призводить до припинення їх існування, вони можуть використовуватись неодноразово.

У чому ж відмінність цінних паперів і речей? Правовий інтерес суб’єктів цивільного права до певних речей викликаний їх фізичними, хімічними, біологічними, естетичними та іншими властивостями, що обумовлюють їх господарське призначення. Властивості цінних паперів (звісно, документарних, тому що порівнювати бездокументарні папери з речами немає сенсу) щодо якості поліграфічного виконання, кількості ступенів захисту від підробки тощо мають значення для їх набувачів в останню чергу. Правовий інтерес їх на-

бувача викликано передусім змістом того цивільного права, яке в ньому виражено.

Фізичне знищення речей (причому як замічних, так і незамінних) призводить до неможливості використання фізичних властивостей даної речі. А фізичне знищення цінного паперу не обов'язково призводить до неможливості здійснення виражених у ньому прав, бо останні можуть бути відновлені емітентом шляхом одержання дублікату знищеного документа. Загублена річ, хоча й незаконно, але може бути використана особою, яка її знайшла, за її прямим призначенням.

Використання ж за призначенням цінних паперів на пред'явника в разі втрати їх законним держателем, може бути заборонено у межах здійснення процедури, передбаченої цивільно-процесуальним законодавством України. Ця процедура, передбачена главою 38 ЦПК України, полягає у відновленні в судовому порядку прав на втрачені цінні папери на пред'явника. Використання за призначенням іменних та ордерних цінних паперів може бути можливим тільки за умови підробки зловмисником індосаменту й відсутності в емітента інформації про втрату документа. В інших випадках визначення імені законного держателя цінного паперу в його тексті і своєчасне повідомлення емітента про його втрату робить неможливим несанкціоноване використання паперу для здійснення виражених у ньому прав.

Таким чином, юридична своєрідність цінних паперів у порівнянні з іншими об'єктами цивільних прав та особливості правового регулювання цивільних відносин у цій сфері дають підстави зробити наступний висновок. Норми права, що регулюють відносини, пов'язані з випуском та обігом цінних паперів, у системі цивільного права можуть розглядатись як правовий інститут.

Однак доцільно зауважити, що, незважаючи на відносно короткий період формування національного законодавства про цінні папери, норми, про які йдеться, є більш складним системним утворенням, аніж правовий інститут. Зокрема, всі норми в законодавстві про цінні папери можна розмежувати на декілька правових спільностей, які, у свою чергу, теж можуть вважатися правовими інститутами. Наприклад, виходячи зі специфіки врегульованих відносин і ступеня правової регламентації (найвищого в порівнянні з іншими цінними паперами), як самостійний інститут належить розглядати норми, що регулюють вексельні відносини.

Враховуючи загальноновизнану класифікацію цінних паперів на види за змістом прав, у них виражених, зазначені норми доцільно розмежувати ще на три інститути. Це інститути цінних паперів зо-

бов'язального, речового та корпоративного змісту. Зазначимо, що не всі правники розглядають інститут як просту сукупність взаємопов'язаних норм, що регулюють відповідну групу суспільних відносин. Так, О.С. Йоффе вперше припустив, що інститут права не завжди є першим підрозділом галузі права, тому що самостійні органічні утворення існують інколи й у межах інституту. Такі правові утворення він пропонував називати субінститутами [4, с. 51].

Поділяючи ідею О.С. Йоффе про існування в системі права субінститутів, слід зазначити, що в межах інститутів цінних паперів зобов'язального та речового змісту є підстави вирізнити згадані правові спільності. Зокрема, субінститутами цінних паперів зобов'язального змісту за законодавством України є норми, що регулюють випуск та обіг облігацій усіх видів, казначейських зобов'язань держави, ошадних сертифікатів, чеків та приватизаційних паперів. Субінститут цінних паперів речового змісту (за проектом нового Цивільного кодексу України) становлять правові норми регулювання коносаментів та варанта. Інститути, які мають у своєму складі декілька субінститутів, у загальній теорії права називають складними. На відміну від розглянутих, інститут цінних паперів корпоративного змісту є простим, тому що містить у собі норми, що регулюють випуск та обіг лише одного виду документів — акцій.

Вбачається, що вищевикладене дозволяє припустити, що норми, за допомогою яких здійснюється правове регулювання цінних паперів, доцільно розглядати як об'єднання правових інститутів — особливий, найвищий рівень будівництва галузі права.

Місце цінних паперів у системі цивільного права (хоча й на прикладі документів на пред'явника) вперше дослідив Н.О. Нерсеов, який висловив думку про те, що деякі інститути цивільного права розміщені між речовим і зобов'язальним правом. До них він пропонував відносити й норми, регламентуючі цінні папери на пред'явника. Із цією думкою, вважаємо, слід погодитися, тим більше що вона поширюється не тільки на папери на пред'явника, але й на іменні та ордерні документи. Цей висновок ґрунтується на тому, що всі види цінних паперів, включаючи документи речового та корпоративного змісту, з одного боку, прирівнюються до речей під час їх обігу, а з другого — при здійсненні виражених у них прав підкорюються положенням зобов'язального права [5, с. 28].

Отже, норми, які регулюють відносини у сфері випуску та обігу цінних паперів, не можуть бути віднесені до інститутів чи їх об'єднань ні речового, ні зобов'язального права. Цей висновок ґрунтується на тому, що, як уже зазначалося, наведена правова спільність містить у собі як норми речового й зобов'язального права, так і нор-

ми, що регламентують виключно цінні папери й обумовлюють їх особливий правовий режим.

Таким чином, наведене дозволяє припустити можливість розгляду правових норм, що регулюють випуск та обіг цінних паперів, як підгалузі цивільного права.

Передумови формування останньої визначаються загальною теорією права. Найсуттєвішою з них є наявність у підгалузі права загального інституту або навіть групи їх, які закріплюються в особливій главі кодифікованого нормативного акта. Для підгалузі права є характерним формування своєрідної загальної частини — норм, які поширюють свою дію на все коло врегульованих взаємопов'язаних відносин, й особливої частини — норм, за допомогою яких здійснюється правове регулювання більш конкретних суспільних відносин [3, с. 155].

Враховуючи вищенаведене, а також тенденції розвитку національного законодавства (зокрема, появу в проекті нового Цивільного кодексу України глави 13, що містить як загальні положення про цінні папери, так і регламентацію окремих їх видів шляхом їх визначення) можна стверджувати, що розглядувані норми завдяки спільним і плідним зусиллям представників науки, практики та законотворців згодом набудуть такого розвитку в кількісних та якісних показниках, що складатимуть самостійну підгалузь цивільного права.

Список літератури: 1. Алексеев С.С. Общие теоретические проблемы системы советского права. — М.: Госюриздат, 1961. — 188 с. 2. Алексеев С.С. Общая теория права: В 2-х т. — Т. 1. — М.: Юрид. лит., 1981. — 360 с. 3. Алексеев С.С. Структура советского права. — М.: Юрид. лит., 1975. — 264 с. 4. Йоффе О.С. Структурные подразделения системы права (На материалах гражданского права) // Учен. зап. ВНИИСЗ. — Вып. 14. — М., 1968. — 187 с. 5. Нерсесов Н.О. О бумагах на предъявителя с точки зрения гражданского права. — М.: Универ. тип., Страст. бульв., 1889. — 188 с. 6. Про цінні папери та фондову біржу: Закон України // Відом. Верхов. Ради України. — 1991. — № 38. — Ст. 508. 7. Теория государства и права. Курс лекций / Под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. — М.: Юристъ, 1997. — 672 с.

И.В. Жилинкова, канд. юрид. наук

РАЗДЕЛ ИМУЩЕСТВА СУПРУГОВ-ПРЕДПРИНИМАТЕЛЕЙ

Законодательство, регулирующее предпринимательскую деятельность граждан, рассчитано лишь на непосредственных участников такого рода деятельности. Вместе с тем практически каждый предприни-